

հանջուհին: Լեզուն գեղարուեստական արտազրույթին մէջ, որուն վրայ կոտին ձեռքին ամեն հասնող իր ուզած փոփոխութիւններն և յաւելումներն ընելու իրաւունք չունի: Ամեն նոր բառի համար պէտք է յորինողն հաշիւ տայ: Այն սկզբունքները զորս պարզել փորձեցի՝ չեն բացարձակ, այսինքն սկզբունքներ են և ոչ ճիշդ կանոններ: Գիտութիւն և ճաշակ միացած պարտին աշխատիլ և որոշել թէ ո՛ր բառը սահման մը պէտք է ըլլայ և ուր ոչ, ո՛ր պէտք է ճիշդ թարգմանութիւնն ըլլայ եւ ըտպականին, և ո՛ր անկախօրէն դարբնութիւնը գաւառականը հարազատ և ընդունելի է իրրեւ համապատասխան նոր պէտքի մը և որը խոտելի է իրրեւ անհարազատ կամ չհայկական. ի՞նչ ղէպքի մէջ եւրոպական բառ մը առնուլ պէտք է և ի՞նչ ղէպքի մէջ հարկ է հայկական մը ստեղծել. ե՛րբ բառի մը երկայնութիւնը բազմալի կամ անխուսափելի է և ե՛րբ ոչ:

Այս զգուշատը եղանակաւ միայն կարելի է աշխատիլ մեր արդի հայերէնին կատարելագործմանը՝ առանց ինչալու սանձարծակ և անկարամտութեան կամ անճանշակ գրաբարամուլութեան ծայրայեղութիւններուն մէջ և առանց տարօրինակ ու անհեթեթ բառերու ծնունդ տալու:

ՏՅՏԹ. Մ. ՍՄՐԱՍ ԳԱՐԻԷԼԵԱՆ

ԹՂԹԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

ԱՇՈՒՇԱՅԻ ԿՆԻՔԸ

«Իթրօն Կարչիծօն».

Առ «Համղէս Ամսօրեայ»

Աշուշայէն հասած է մեզ կնիք մը՝ ուր նա ինքզինք կ'անուանէ բղեաշխ «Իթրօն Կարչիծօն».

Գաթրճեան, Ալիշան, Մարգարտ՝ իվի-

րոն Քարխիտոն թարգմանած են Վրաց Գուգարաց. բայց

1. Յունարէն Դաչարդի կ'ըսուէր Գուգարի ոչ թէ Կարչիծօն.

2. Եթէ Կարչ-ը ենթադրենք Κουαρχ-ի սխալագրութիւնը՝ դժ մասնիկը աննպասակ կը մնայ՝:

Այս դժուարութիւնները սակայն ներդաստութեան հանդիպած են և բոլոր յանցանքը բարդուած է յոյն ճանդակագործին վրայ, որ միակ պատասխանատուն նկատուած է իր սխալագրութեանց:

Իսկ Հանդես Ամսօրեայի յօդուածագիր մը, աւելի յառաջ երթալով, կը համարի որ ճանդակագործը յիրաւի Դաչարդի ուզած է գրել, բայց շփոթած է զայն . . . Կարչիդի կնիքի հետ՝:

Խնդիրը կնիքի մը վրայ է:

Նա սահմանուած էր ամէնօրեայ պաշտօնական գործածութեանց համար: Դրամ մը չէ, արձանագրութիւն մը, սովորական ձեռագիր մը չէ՝ ուր սխալներու գոյութիւնը ներելի ըլլայ ենթադրել:

Աշուշ չէր կարող Յազկերտին թուլթեր ուղարկել, ինքզինք՝ անպատիժ՝ Կարչիդի բղեաշխ անուանելով: . . .

Եղծուած գրեր կարելի է ենթադրել. այդքան անհեթեթ սխալագրութիւն՝ կնիքի մը վրայ՝ բնաւ:

Այս պատճառաւ հարկ է որ Կարչիդ —

1. Գաթրճեանն առել Աշուշայի կնիքին վրայ խոսած է Թումազէյ (Խորենացու խաւերէն թարգմանութեան մէջ, ապ. 1841ին. զայն անդրադարձոց Մեծապ. Նորայր տե՛ս Բզմ. 1907, յունիս). Իրմէ վերէ՛ 1846ին Սերովքէ Մ. Ալիշան (Բազմալէպ. 1846, էջ 379), արձանագրութիւնը թարգմանելով. «Աշուշայ Բղեաշխ Վրաց և Գարգարացոց». յետոյ Գաթրճեան (Տե՛ղ. Պատ. Բ էջ 74):

Գրած էինք մեր Նախօրը ընելութեան մէջ. «Գաթրճեան կ'ուզէ ընթեռնուլ. Իթրօն (Κου) քարչիծօն», համարելով թէ առանց այսպիսի սրբագրութիւն մ'ընելու Նախապէս՝ կարելի չըլլայ Քարխիտոնը Գուգարը հասկնալ: Այսու Նշանակած էինք ճանապարհը՝ որով հասած է այդ հետեւութեան. այդպիսի գրուող ուղղագրութիւն մը մեզ ալ անձնօթ է:

2. Համղէս Ամ. 1907 ապրիլ, էջ 126: Յօդուածագիրն է Ն. Ա.:

ժայնը հաստատուն պահենք և փնտռենք այդ անունը Վրաստանի կամ հիւսիսային Հայաստանի մէջ, քանի որ կնիքը Վրաց անունը կը կրէ իր վրան։

Գոգարք, վերոյիշեալ պատճառներուն համար, տեսնեք, գոհացուցիչ չէ։

Աշխարհագրական անունը ամենէն աւելի նմանաձայն կարիսեղի՝ է, Վրաստանի մէջ, կախեր (որուն հնագոյն ձեւը կրնար կարիսեղ ըլլալ)։

Վրաստան ժիւ. դարուն բաժնուած էր երկու պետութեանց. Գոարքի ու կախերի. անտեղի չենք համարած կերպրիլ թէ Վրաստան է. դարուն ալ նոյնօրինակ քաղաքական բաժանում մ'ունէր. Գարթլի վրայ կ'իշխէր Արձիդ, կախէթի՝ Աշուա՝։

Մեր այս մեկնութեան դէմ Հանդես Անտրեայի մէջ կը ներկայացուի հետեւեալ առարկութիւնը.

« Ե. դարուն ի Վիրս մէկ քաղաք կար, ինչոքս կը տեսնուի այս հայ մատենագիրներէն և Վրաց տարեգիրներէն »։

Յարգոյ յօդուածագիրը կ'երեւի ուշիւ չէ ընթերցած Վրաց տարեգիրները¹. որովհետեւ ճիշդ անոնց մէջ մեր ենթադրութեան հաւաստումը կը գտնենք. հոն կը տեսնենք որ թէ՛ Դ. և թէ՛ Ե. դարուց մէջ ի Գարթլ (մայրաքաղաք՝ Մցխէթ) և ի կախեր՝ (մայրաքաղաք Ուսարմա) երկու տարբեր անձինք կը թագաւորէին. և երկու մայրաքաղաքները կը պարծէին Նունէն ընծայուած երկու խաչերով՝ որ հիմը կը կազմէին իրենց հաւասարապատուութեան²։

Այսպէս Դ. դարուն Մինրան կը թագաւորէ Մցխէթի մէջ, իսկ իր Rew որդին « Règne sur le Cakheth et sur le Coukheth; réside à Oudjarmâ »³. Թէ՛ հայրը և թէ՛ որդին կը մեռնին նոյն

տարւոյն, 342ին, իրենց միաժամանակ թագաւորած ըլլալու մասին ո՛ր և է տարակոյս չթողլու համար յարգոյ յօդուածագիրն։

Ե. դարուն, վրացի և հայ պատմագիրները կը ճանչնան Վրաստանի մէջ՝ Վախրանգ անուամբ թագաւոր մը Գոարգասուր (= Գայլազուր) ալ կոչուած. նա « meurt en 499, à 60 ans; est enterré à Mitzkhetâ »⁴. արդ այս վախթանգի ժամանակ ալ երկրորդական զահը կը տեսնենք Վրաստանի մէջ. « Miran et Grigol, descendants de Rew, régnaient sur le Coukheth et résidaient à Rousthaw (Յուրսաւ), sous le roi Wachtang-Gorgaslan »⁵.

Չարմանալին այն է որ յարգոյ յօդուածագիրը Վրաց Տարեգիրները ձեռքը ունենալէն յետոյ՝ կարող եղած չէ վերոյիշեալ վկայութիւնները տեսնել և կը յայտարարէ, վստահ կերպով, թէ անոնք մէկ թագաւոր կը յիշեն։

Միայն Արձիդի ժամանակն է որ Վրաց տարեգիրները դատարկ մը կը թողուն⁶, չիշխելով թէ երկրորդական զահը որուն կը պատկանէր. բայց որովհետեւ թէ՛ իրմէ առաջ և թէ՛ իրմէ վերջ գոյութիւն ունէր ան և քանի որ ունինք կնիք մը՝ ուր Աշուա ինքզինք կ'անուանէ բղեաշխ « Վրաց կարիսեղաց » անտեղի չենք համարիր ենթադրել թէ Աշուա՝ էր կախեղու վրայ իշխողը։

Հայ պատմիչներ՝ Վրաց Տարեգիրներուն պէս՝ նեցուկներ կ'ընծայեն մեր ենթադրութեան։ Կորիւն, որ կը յիշէ թէ Սամուէլ Տաշրաց եպիսկոպոս անուանուեցաւ⁷, այլուր կ'ըսէ՝ « Որոց առաջինն Սամուէլ անուն, այր սուրբ և բարեպաշտօն եպիսկոպոս կացեալ տանն արքունականի »։

1. Բազմավեպ. 1906, էջ 439-440.
2. Հրատարակուած Brosset. « Histoire de la Géorgie » 1849, St. Pétersbourg.
3. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, էջ 128.
4. Brosset, II, էջ 621.
5. Ան, էջ 621.

6. Կորիւն, էջ 32.
7. Էջ 26.
8. Արմիւր, վրացի պատմագիրներուն համաժամանակաւ 434ին. իսկ վախթանգ, 7 տարեկան թագաւորած՝ մեռաւ 60 տարեկան 499ին. Hist. de Géorgie, II, էջ 621.

Հ. Ա. ի յօղուածագիրն ինքնին կ'ան-
դրադառնայ այս խօսքը Կորեան մէջ, և
կ'ընդունի որ հոս « արքունական տուն »
Աշուշայի տունն էր նշանակէ. բայց այս
գրական փաստ մը պիտի ըլլար ի նպաստ
մեր կարծեաց, ուստի նա կը ստիպուի
աւելցնել. « Կորին հոս արքունական քիչ
մ'ընդարձակ իմաստով առած է ապահո-
վապէս, իրբու իշխանական, բոլորիւ-
թեան տուն » :

Ոչ որ սակայն իրաւունք ունի հայերէն
բառերը փոխելու և որքան ալ տալեւա-
պալից գրութեան մէջ գտնուի քննասէր
մը՝ արքունական բառը, անողոք, կը շա-
րունակէ քննալ միշտ ... արքունական :

Ղազար փարպեցոյ մէջ աւելի զարմա-
նալի երեւոյթ մը կը տեսնենք :

Առաջաւ հոն ոչ եթէ Տաշրուց իշխան մը
կը ներկայանայ, այլ Վրաստանի մեծա-
գոյն ներկայացուցիչը. մինչդեռ արդէն իսկ
446ին Վախթանգ զահ ելած էր¹ : Այս-
պէս նախարարը կը կոչուին ի ղուռն
Պարսից. փարպեցի, առանց Վրաց թագա-
ւորին վրայ խօսելու, կ'ըսէ. « Յաշխար-
հէն Վրաց բոլորին Աշուշա և այլ տանու-
տեարը աշխարհին » :

Նախարարը ի Հայս կը դառնան. Յազ-
կերտ իբր պատանդ իր ըով կը պահէ
Հայոցմէ՝ Վասուկայ որդիները, Վրացիներ-
բէն՝ Առաշուն : Ինչ անտեղի վարմունք,
Յազկերտի կողմանէ, եթէ Աշուշա միայն
« Տաշրուց » իշխանն էր :

Փարպեցոյ մէկ վկայութիւնը աւելի կը
հաստատէ բոլորին ոչ միայն Վրաց ար-
քային հաւասարապատիւ՝ այլ գերիշխան
ըլլալը. փարպ. կ'ըսէ. « Վախթանգ ապա-
նանէր զբոլորին զանօրէնն Վազգէն... որք
ի ժամանակին իրբու լուռն զապատարու-
թիւն Վրաց արքային » : Վազգէնի մահը

ապատարարեան մ'յայտարարութիւնը կը
նկատուի, ինչ որ նախորդ պարագաներու
հետ ցոյց կու տայ թէ՛ Վրաց արքայն,
նկատմամբ բոլորին, նոյն իսկ երբեք
երկրորդական պատիւ ունեցած է :

Այս պարագայից մէջ քնական է հար-
ցնել թէ Աշուշան չէր պատկաներ Վրաց
արքունական ցեղին, ինչպէս էին անոնք՝
որ Rew արքայէն սերած, Կախիբու տէ-
րութիւնն ունէին իբր ժառանգութիւն :

Այո՛, հաւանաբար :

Այս կէտին նկատմամբ յոյժ շահեկան
է խորենացոյ տոհմազարական մէկ տեղե-
կութիւնը :

« Ընդդէմ յերիկն Կախուսայ Կոյմակայ
հիսիսոյ կարգէ զվեծ և զնոյս ազգն. և նա-
հապատարեան անուն կարդայ՝ թոյսոյ Գու-
գարացոց. որ էր լեւոյ ի զաւակէ Միհրդա-
տայ Դարեհի նախարարի, զոր ամենայ Ա-
ղբասանդի թողեալ իշխան ի վերայ գերու-
թեան ի՞ վերիացոց՝ ազգացն » :

Խորենացի ինչ ղիտմամբ պարսկական
ծագում կ'ընծայէ Գուգարաց բոլորներուն :
— Ինչ օգուտ Գուգարաց իշխանին՝ այդ
ցեղաբանութենէն. — Ինչ նպատակաւ խո-
րենացի զայն կը շնշտէ. — Ինչո՞ւ Դարեհ
և Միհրդատ անունները կ'ընտրուին այս
դէպքին մէջ :

Այս կէտերը, հայկական աւանդութեամբ
անմեկնելի, իսկոյն կը պարզուին Վրաց
արքունական ընտանեաց պատմութեամբ :

Ե. դարուն Վրաց վրայ իշխող Հարսուռ-
թիւնը Սասանեան ծագում ունէր². իսկ
Սասանեանք իրենց նախահայրը սերած կը
համարէին Դարեհեան Դարեհի տոհմէն³ :

Ահա թէ ինչո՞ւ Դարեհ անունը կը ներ-
կայանայ Խորենացոյ մօտ :

1. Այս ղիտողութիւնը ըրած է և Հ. Աւիշան Յու-
շիկը, Ա. էջ 382 :

2. Այս ընթերցումը պէտք է այսպէս կարդալ. ի
վերայ գերութեան իվերիացոց ազգացն :

3. Խորենացի Արեւելոսի վկայութեան վրայ հիմ-

նակ կը կարծէ թէ Վրացիք Նաբոգոդոնոսորէն գերի
ստարած Սպարթակին (Իրեքիացի մերմ) են :

4. Խոր. Բ. Է. էջ 78. ապ. Վենետիկ, 1865 :

5. Brosset, II, էջ 621 :

6. ՏՈՔՔՈՐ ԹԻՐՆԱՔԵԱՆ « Արտաշէր Բաբական
Կարնամակ » փարթկ, 1907 :

Միւս կողմէն, ինչպէս Արշակ անունը՝ Արշակունեաց մէջ, ամենէն աւելի Միհրդատ անունն է որ կը կրկնուի վրացի — սասանեան թագաւորներու ցանկին մէջ, և այս, անտարակոյս, հիմնուած ընտանեկան աւանդութեան մը վրայ, որ Միհրդատ անունով նախարար մը (Գարեհի խնամեացած¹⁾ իրենց նախահայրը կ'ընէր։

Այսպէս խորենացի Գուգարաց բոջշխին ցեղաբանութիւնն ըրած ժամանակ երեւակայութեան ըմանճոյքներով չէ որ կը գործէ, այլ զիտակցաբար, որով ձգտումով — շեշտել Գուգարաց բոջշխի իրաւունքը վրաց գահուն վրայ²։

Դիտելի է միանգամայն որ խորենացի Գուգարաց բոջշխին վրայ խօսած ժամանակն է որ լաւագոյն առիթը կը համարի վրաց ազգի ծագման վրայ խօսելու (ինչպէս քիչ առաջ ըրած էր Աղունից), զանոնք Սպանիայէն բերելով. և այս կը յիշեցնէ Փարպեցոյ՝ Գուգարաց բոջշխին ընծայած առաջնակարգ դերը նկատմամբ մտնող վրաստանի։

Ե. դարէն, յորում պէտք էր գործածուած ըլլաւ Կարիեղ ձեւը, չեն հասած վրացի պատմագրութիւններ³, ուր կարենայինք զայն ցոյց տալ⁴. Ենթադրութեան մ'ազատութիւնը այն ժամանակ կը սահմանափակուի երբ հակառակ դրական փառս մը կը ցոյցոյն որ զայն անկարելի էրեցնէ, Հ. Ա. ի յողուածագիրը անկարող եղած է այդ փաստը գտնելու. ուստի մատենագրական տեսակէտէ ալ ո՛չ մէկ դժուարութիւն

Քարիեղոյն Կարիեղաց Թարգմանելու, քանի որ մանաւանդ առ այդ կը ստիպուինք պատմական այնքան պարագաներէ, և չկայ վրաստանի պատկանող անուն մը որ կարէն աւելի նման ըլլայ անոր։

Կարիեղ ձեւը՝ Կարիեղ անունն ստուգարանութիւն մը կը թելադրէ։ Կարի վրացերէն կը նշանակէ Դուռն. թեք մասնիկը կը գտնենք և այլուր գաւառներու անուանց մէջ. (Սոմխէր, Կուխք, և այլն). Կասպից Դուռն կոչուած նշանաւոր լեռնանցքն է, ուսկից տողուեր անցեր են այնքան ազգեր և բանակներ, որ իր անունը տուած է դրացի մտնող գաւառին։ Վրագէտներուն կը մնայ հաւատարմը։

Բղեւշի բառը, Հիւլպմաննի կարծեօք⁵, իրեն հնագոյն ձեւ ունեցած է Փիթիախա, զոր սակայն չէ կարող պէն. Փարսիա = նոր պրակ. Փաղշահ = (Թագաւոր) ի հետ համեմատել՝ « առաջին վանկի ձայնաւորին (ի) պատճառաւ »։

Իսկ ըստ Մարգարտի « վրացերէն փարսիա ձեւը հնա. Փարսիա ի կամ փարսիա-հա հնագոյն ձեւ մը մատնանիլ կ'ընէ՝ Փարսիա-հա յաւելուածոյ գրով. ասոր երկրորդ տարրը հայ. Ախաթար անունն մէջ դարձեալ յերեւան կ'ելլէ »։

Ըստ այսմ Բղեւշի կը ծագի Փարսի (Պետ) և ախաթը (հին ձեւ՝ խադրա⁷) բառերէն. հետեւաբար կը նշանակէ ախարահայեալ։

Ընդհակառակն Ամիանոս⁸ Բղեւշինեւրու (Vitaxa) վրայ խօսելով կ'ըսէ. « Id est magistri equitum »։

1. Տճ. Brossetի մօտ իրենց արշակունի և սասանաւոր հարստութեանց սկզբնաւորութիւնը՝ միշտ խնամութեամբ։

2. Գարեհեան կ'ըսէ. « Տանուկութիւնն Գուգարաց էր, որպէս համայնութեան թուի, ի միջ առնմէ Թագաւորացն վրաց. լինէր գտնել ի ժամանակն ինչ արքային վրաց լինել միանգամայն և բոջշխի Գուգարաց » (Պատմ. Տիեզ. Բ. 74)։

3. Brossetի հրատարակած Histoire de Georgie et վրացիների Vie de Kartli. Վրացիներ 1700էն յետոյ կ'ապրէր։

4. Ինչպէս վկայութիւն փնտել այն մատենագրութեան մէջ՝ որ գոյութիւն չունի. զայս չի նկատեր յօ-

ղուածագիրն երբ կ'ըսէ. « Կարիեղն իբրեւ Կարիեղ չէ եկած մատենագրութեան մէջ »։ — Իսկ հայ պատմիչները ոչ միայն Կարիեղ՝ Քարիւ ալ չեն յիշեր և վրաստան ընդհանուր անունով կը շտապեն։ Այս լուրքերը Կարիեղ ձեւէ զգոյթները լապսուսաներ. որովհետեւ հարկ պիտի ըլլար Կարիեղ գաւառի գոյութիւնն ալ ուրանալ ... Եղիւ լուրջ պատճառով։

5. Arm. Gram. էջ 120։

6. « Հայ բոջշխի » Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան, Վիեննա, 1903, էջ 87։

7. Հիւլպմանն, Arm. Gram. էջ 101։

8. Թ. Գ., 6, 14։

Մարքարտի կարծեօք՝ Ամմիանոս հոս-
րակ կ'ուզէ՝ թէ vitaxa կը համապա-
տասխանէ Հռովմայեցւոց magister equi-
tumi, ինչ որ շատ հաւանական է եթէ
Ամմիանոս սխալ ստուգարանութեամբ մը
vitaxa բառը չէ մեկնած paiti (պետ) և
aspa (= magister equitum) բառերով:

Գործք Առաքելոցի մէջ Բղեաշի կը նշա-
նակէ հիպատոս, հետեւաբար՝ թագաւոր
մը՝ առանց այս պատուոյն վերաբերող ա-
նուանց և ձեւականութեանց:

Նօյնքէնի կարծեօք Բղեաշի համազօր
է եպարքոսի՝:

Այս բոլոր ստուգարանութիւններէն կը
տեսնուի որ Բղեաշի երեք նշանակութիւն
կարող է ունենալ.

1. Թագաւոր՝:

2. Թագաւորի իշխանութիւն ունեցող,
առանց ձեւականութեանց:

3. Փոխարքայ:

Եթէ Աշուրն այս վերջին իմաստով
բղեաշի ընդունինք, նա կովկասի փոխար-
քան է ոչ Հայոց թագաւորին կողմանէ, որ
չկար, և ոչ ալ վրաց, որ՝ ինչպէս
տեսանք՝ իրմէ նուազ կարեւորութիւն ու-
նէր, այլ Պարսից արքային կողմանէ. այ-
սու միայն կը մեկնուի թէ ինչո՞ւ Աշուրն
առաջնակարգ դեր ունի վրաց Ե. զարու
պատմութեան մէջ, և թէ ինչո՞ւ վազգէնի
մահը՝ ապստամբութիւն կը նկատուի Պար-
սից արքային դէմ: Զայս դրապէս ալ կա-
րող ենք հաստատել. վասակ ալ կովկա-
սի փոխարքայ նշանակուած է Պարսից
կողմանէ՝. «Հաստատեցք զմա զաշխարհն
վրաց»:

Հետեւաբար Աշուրայի համար շատ ա-
ւելի մեծ նշանակութիւն ունէր Բղեաշի

տիտղոսը, և զայս պէտք էր գործածէր
քաղաքական — պաշտօնական յարաբերու-
թեանց մէջ քան երկարաւ անունը, եթէ
այսու կը կոչէին վրացիք կախէթու վրայ
իշխողները. մանաւանդ որ ինչպէս տե-
սանք բղեաշի պատկը երբեմն նոյն իսկ
մեծ էր քան վրաց թագաւորինը: Կարող է
մէկը կրկին տիտղոսներ ունենալ. կնիքին
վրայ մեծագոյնը կը նշանակէ: Աշուրն պէտք
էր ինքզինք րդեաշի անուանել իրենին վը-
րայ, և ոչ երկարաւ, Յունաց անծանօթ բառ
մը: Հետեւաբար նշանակութիւն չունի Հ.
Ա. յօդուածագրին այն առարկութիւնը՝ թէ
« Բղեաշի որչափ ալ Երիսրաի նշանա-
կութիւն ունենայ, չի կրնար իրեն պաշ-
տօնական տիտղոս փոփոխակի գործա-
ծուիլ » , ինչպէս նաեւ հետեւեալը թէ « Չի
կրնար նոյնպէս Տաշիրն կախէթի երիս-
թաւութեան տրուիլ որ կը վերաբերէր Գու-
գարաց. ապա յիրաւի անտեղի պէտք է
նկատել Գուգարց նահանգն Տաշիրով կու-
խէթու երիսթաւութեան տալը, և այս ե-
րիսթաւութիւնը բղեաշիութիւն համարիլը
ընդ Աշուրայի »:

Այս անտիտղոսներ գծարդդարար Ղա-
գար փարպեցի կանխած է գործել, զԱ-
շուրն ոչ եթէ Տաշիրայ կամ Գուգարքի՝
այլ վրաստանի ղեկավարը ներկայացնե-
լով, անոր պատասխանատուն Պարսից
առջեւ, և զահազուխը՝ վրաց իշխաննե-
րուն, այնպէս՝ ինչպէս էր վասակ Հայաս-
տանի, ինչպէս մանրամասն տեսանք քիչ
առաջ:

Պէտք է դիտել միւս կողմէն՝ թէ կա-
խէթու երիսրաւորսիւն մ'ըլլալը՝ Հ. Ա. ի
յօդուածագիրը գիտէ այնպիսի տեղէ մը
(Brosset. I, 41) ուր փոսեսաւագի վրայ

1. էջ 38:

2. Օրագիր. արեւ. ըմկերութեամ, ԼԳ, էջ 159:

3. Հայաստանի սահմանակալ չորս բղեաշիներ թա-
գաւորներ կը կոչուին Տիգրան Բ. ի վրայ խօսող պատ-
միչներէն (տե՛ս Մարքարտ):

4. Եղիշէ. հրատ. փորթ. փաշա, էջ 886:

5. « Այլ անիշխանութեան առնել վրաց թագաւո-
րական ցեղը կախէթի ամուր տեղերն աղաւթած էր »
տե՛ս փորթ. փաշա էջ 886: Յետոյ ընկե քեզին յան-

մուտեա վրաց բղեաշիները, ինչպէս մարզպանու-
թիւնն յետոյ ի Հայո՝ վասնայ, վասակ բղեաշի չէ
կոչուած որովհետեւ Աշուրնից մարզպան Ֆաւով՝
վրաստանը կը վարէր:

6. էջ 126:

7. Այս պատճառաւ կորին առաջին կ'անուանել
Մամուրէր որ էր եպիսկոպոս Աշուրայի արքունական
տան:

կը խօսուի (+ 237) . հանգամանքները կրնային շատ փոխուած ըլլալ մինչեւ Ե. դար :

Աշուշայի համար կարելի է որոշակի ըսել՝ թէ նա մրափար կը կոչուէր . Ս. Շուշանկայ վարքը (Սոփերք, Թ) զվազ-գէն կ'անուանէ « Որդի Աշուշայ բոյնի » իսկ վրաց Պատմութիւնը (I, էջ 214) « fils d'un *mithawar* » : Եթէ այս բառը Ե. դարու մէջ ալ, ինչպէս յէ դարու կը կը նշանակէր արքայազարմ իշխան (REW արքայի հին ցեղէն, Brosset I, 222) այսպէս դեռ աւելի կը հաստատուի՝ ինչ որ ըսինք Աշուշայի տոհմի մասին . յէ դարու մրափար հաւասարագոր էր Թագաւորի . « Craignant également les Perses et les Grecs, ce Stéphanos n'osa point prendre le titre de roi ; on l'appelait *mthawar* (i. e. chef des *éristhaws*) » . Մրափարի այսպիսի գործածութիւն մը՝ յոյեանի բառը կը միշեցնէ :

Բայց Հ. Ա. յօդուածագիրն արդէն իր տողերը պիտի չգրէր թէ վերոյիշեալ վկայութիւնները մեր նախորդ քննութեան մէջ ալ զրուած ըլլային, ուստի և աւելորդ է երկարել այս կէտին վրայ :

Կճրչիծօնը կարիւնդ—աց մեկնելու համար՝ մեզ անհրաժեշտ էր միայն այսքանը գիտնալ՝ որ Գարբի և Կախեր վրաստանի քաղաքական երկու մեծ բաժանումներն ինն, ուստի Աշուշայ կրնար Կախերի վրայ իշխած ըլլալ :

Երկրորդական կէտեր են այդ իշխանութեան տեսակը, չափը, սահմանները, իրաւասութիւնները՝ որ կային իր և Գարբի տէրութեան միջեւ :

Այս մանրամասնութեանց նկատմամբ ալ սակայն հայ և վրացի պատմիչներ, տեաանք, կու տան շատ աւելի տեղեկութիւններ քան որքան հարկաւոր էր ցուցնելու համար թէ « այնքան անտեղի բան մ'ըրած չըլլար » մէկը Կճրչիծօնը Կախեր մեկնելով :

Հ. Կ. Տ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԱԳԱՔԱՆԳԵՂՈՍԻ ԶԵՌԱԳԻՐ ԾԸ ԵՒ Հ. ՆԱ-
ՀԱՊԵՏԵԱՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Առ Մեծարգոյ Հ. Գ. Նահապետեան

Վեր. չայր :

Ձեր « Ազաթամզեղայ ուղղագրութիւններ » Բազմակի մէջ կարդացի, և որովհետեւ իմ Ազաթամզեղայ ծնողներ Օրթոօքսոս որ Գարսկաստան ծնող անցուցած եմ, ծնր հայեացքներէմ շատերը կամ մոյմութեամբ, կամ մերձաւորարար կը հաստատէ, ի դէպ վարկայ հաղորդել ծեղ զամօք, յուսալով թէ հասնելի կը լինիմ ծեղ :

Էջ 2. տող 20. « մամկութեան » : Մերը կ'ըմբռնու « սաստկութեան » :

Էջ 22. տող 22. « մեծաբան տարեռում » . — « բեռն խտաբեռում » :

Էջ 40. տող 6. « պատերազմ » = « պատերազմի » :

Էջ 116. տող 21. « հողութեալ, աղաթեալ » . — « հողաթեալ, մեղսաթեալ » :

Էջ 126. տող 1. « ծնտ երից աւուրց ... հրապարակաց, լիծէր ... » . — « ծնտ ... հրապարակաց լիծէր, ... » :

Էջ 126. տող 21. « շղաքարոյ » . — « շուայ տարարոյ » :

Էջ 189. տող 9. « Արեգք սկսցուք » : Մերը՝ « Արդ՝ սկսցուք » :

Եւ որովհետեւ իմ ծնողներ ալ ունի հետազայ « և դուք ունկնդիր լիջիք » : յայտնի է որ խօսքիմ սկիզբի « Արդ՝ չիմ քովը « մեք » մը կար դէմքերու հակադրութիւնը որոշող :

Էջ 268. տող 1. « Պատմեալ » = « Պատեալ » :

Էջ 378. տող 21. « մոլեռոյս կեցարոյս բամբարոց » . — « ... արմատս բոլորարոյս տարապարտ ամուսմ « իզարոյս բամբարաց » :

Էջ 599. տող 3. « վասմ այսորիկ ... թաւեալք » . — « վասմ այսորիկ խաւարեալ ի մուլ թաթաւեալք » :

Էջ 627. տող 10. « շարժել » = « թուել » :

Էջ 628. տող 8. « Ընդամտակ » . — « Ռաւաւակ » , միշտ իմպէտս համոզեալ եմ, կ'ըսէք, Հ. Անիշան, որիշ ծնողագրաց մէջ :

Այս տեղ պատշաճ կը համարիմ մի փիչ կամք առնել թէ իմէ է այս « Ընդ » կամ « Ռո տամ տակ » կամ առաւակ :

Գիտնական Մարտիմ ցուցումները առաջի չու .

1. Թերեւս « բեռնիմ խտաբեռնիմ » :

2. Թերեւս « մոլորարոյս » , թէեւ « բոլորարոյս » ալ անպատշաճ չէ :